

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 41 (16103) ◆ 1999 чылдың июнь 8, вторник ◆ Ат салган шагы ◆ Садар өртэз 1 рубль 50 коп. 20.40

Улуг Пушкиннің 200 харлаанынга тураскааткан байырлалдар...

ПУШКИН ТЫВА ТЕАТРЫН БИИН

Улуг орус шүдүкчү Александр Сергеевич Пушкиннің чурттал эркен назыны энне кыска болгаш төнчү чок... Мерген улугангы чоңун өттүр сөлгөз бо сестерин амыдырал чылдан чылаче бадыйткап келген А. 1999 чылдың июнь 8-да шүдүкчүлүнүн 200 харлаан хүнүнде бугу Россияга кайгамчык утундурбас байырдал болган. Солун, сеткүүдерге, радио, телевиденинге чогаалчының өлүм чок чогаалдары улам куштут чагылган. Улуг Театр, Кремльдин Свездилер ордузунга Александр Сергеевичте тураскааткан кезээлери телекөрүкчүлөр магадлап көргөн.

Ол үнүнде тыва театрының сценазыга кайгамчык улуг бал болган. Кас-коч кеттинген казыннар, кара фрак кеткен эрлер, вальстын тааланчы аялзасы, өнүгүчүлүк сайылгааннар, оожум катки, сымыранг. Бо бугу, шынал-ла, XVIII чүс чылдын байырдал кезээзин, Александр Сергеевич Пушкинни, Наталья Николаевна Гончарованы каракка чогуу туурар кылдыр көздүдүрүп келир.

дээрзин кижи эскерип каар Ылангы бойдус-биле хол-башкан шүдүктүрү бичини чуркучулар дыка тода бодал ("Эртен", "Кышкы кезеж", "Далайга", "Күс"), ол-ла олчаан кылдыр утказын дамчыдып чуруп турарлар. Оон аныда Александр Сергеевичниң чаш болгаш чалык үезин, оон өг-бүлезин, чок кижиликтин чуркучулар улуг ынакчы-биле чуруп турарынга канчал өөрүсө боор "Пушкин дерт ажы-төлү-биле", "А.С. Пушкин биле Н.Н. Гончарова", "Пушкин энези-биле", "Пушкин биле Делвиж", "Лицейчилер" дээш, оон хууда намыраыга тураскааткан амыдырал дыка хей болду Биичи чуркучуларының чынарлаш-биле кылган амалдарында база-ла ындыг дээрзин эскердим. Аныак аторлар Слав Сат, Дима Шур-оол, Айлана Чылап-оол, Алдынай Хертек, Хүреш Монгуш оларнын аттары каш-лаа амалдарын алаада барын, оларнын чуруктарының утка-шынарлыг көрүкчүлөр демдеглеп турду.

Сценада ыр шүдүк чагылаш, чогаалчының амыдыралынын анык-аныгы арнынары көргүзүп турду, театрың фондеизне чуруктар делгези база-ла Александр Сергеевичниң дугайында улам тода көргүскен. Кызылдын А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинин чурулга салбырынын сургуулдарының база республиканың уран чүүл шотазынын өвөрникчилеринин ажылдары көрүкчүлөр соңуурган көргөн. А.С. Пушкинниң чогаалдарынын тоолдарынын, шүдүк, шүдүгелдеринин маадырларын чуруп көргүскеннен уруглар бо чогаалчының кайгамчык таланттын эки билип, оларны соңуурган, оларга сагыш-сеткилин берип турар-дыр.

"Уян сөзүмү улус-чонумга тураскааттым" деп байырыг кезээни база кызылчалар соңуурган көргөн Анаа шүдүкчүгү тураскааткан викториналар, шүдүк номчулугазынын мөөреинге аныктар, школялар киришкен. Оон мурунда С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг бажынынга бот-тивынгыр болгаш профессионал номчүкчүлөр аразында (ийи ангы) уран номчулга мөөрейи болган Бот-тивынгыр уран чүүл киржикчилеринин аразында Туранның туртинчилел музейинин директору Татьяна Верещагина "Мээн Пушкиним" деп композиция-биле тийлекчи бооп үнгөн. Ийги черни Кызылдын бир дугаар ортумак школязынын өвөрникчиэи Саша Черунов ("Полтава"), үшүкүз Чөөн-Хемчиктен кезээки школа башкызы Шангыр Алдын-ооловна Ондар ("Татьянаның чагазы") алган.

бурунгар ол-ла ажылы дээш Надежда Наксыл Москвага эртен профессионалдар аразында мөөрейге тийлезин билди бис Эки кылган ажыл элп читпес эртин дээрзинин байдаткы ол ышкажал. Ол кезежэ Тываның күрүне филармониязының симфониктиг оркестри А. С. Пушкинниң сөзүгө бижең композиторлар М. Глинканың, А. Даргомыжскийнин, П. Чайковскийнин, Г. Свиридовтун опералар урторларын, маршруттын элбээ-биле ойнаан. Кызылдын уран чүүл училищезинин камерлук хорунун, Кызылдын уругларнын 1 дугаар музыка школязынын инструментадыг ансамблинин күүселдерин чыгланнар демниг адыш чаксаакшынар-биле үлдү турду.

Александр Сергеевич Пушкинге адар болдурган номчулгалар, конференциялар бо хүндерде каада-лаа хайымчыктын чоруп турарын номчүкчүлөр, чогаалчылар чугаалагы турлар. Оон ийи чүс хар харлааны харин-лаа бугу делгези байырдал турар. Тываның наймысалында А.С. Пушкин аттыг библиотеканың азырады оон чогаалдарын делгези. Кижи бурузунун холууда чүгле улуг чогаалчы Пушкинниң чогаалдары Ханаларда-лаа чүгле — А.С. Пушкин.

Алар-аттыг Пушкинвице Аравыста орган ышкаш Алдан-чеден харлыг эвес, Аныксыг хевээр ышкаш Дынгалдай-чөөмелээр Тываларга ынак мен деп Кудажыны, Кюнээгешти Кускаптан-лаа турган ышкаш Тооруктуг Тожу чурттуг Тосчадыр өөн ыраан Токаны таныыр мен деп Домактанып турган ышкаш

Чуугула айтырыгылар кирип турар. ТР-ниң Дээди судунун даргазын томуйларынга база ТР-нин Арбитраж судунун судьяларын томуйларынга чөпшээрел дугайында айтырыгларың дараазында сессияга чугаалажыры-биле сонгаарлаткан. ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш В Кара-оол ТР-ниң Дээди Хуралының Контроль-санажылга комиссиязынын даргазын сонгуур дугайында "Тыва Республикада кижииниң бүрүн эргелерин дугайында" "ТР-ниң улустун Улуг Хуралынын (сезадынын) дугайында" ТР-ниң хойуулар төлөвилелдери

Чагыдылга-99
ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!
Ийги чартык чылдың чагыдылгызы
ИЮНЬ 25-ТЕ доостур.
Чагыдылгының
ӨРТЭЭ 80 РУБЛЬ.
Пенсионерлерге чагыдылга чиигелделиг дээрзин утпаңар.
"Шын" моон соңгар үзүктөл чок үнер дээрзинге идигел улуг.
"Шынны" чагыдып алырыңче ДОЛАЖЫҢАР, үе кызы-дыр, хүндүлүг номчукчу.

БЕДИК ШАНАЛДАР-БИЛЕ

ТР-нин Президентизиниң 1999 чылдың июнь 2-де Чарлы-биле кадык камгала лынга ачы-хавыялары дээш база хой чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың кодык камгаланының алдарлыг амалдары" хундулуг атты дараазында эштерге тывыскан

ЛАМАЖАА Анна Момбужоовна — Клинкигг иммунологиянын Тывада төвүнүң салбыр эргелекчизи.

МОНГУШ Светлана Кошарооовна — республиканың уруглар эмнегелезинин кол медресказы.

ТОМОЧАВ Александр Терентьевич — Улуг-Хемнин кожуун эмнегелезинин гинекология салбырынын эргелекчизи.

ТР-нин Президентизиниң Хундулел бижин-биле шаннатканнар.

СЕДИП Галина Николаевна — Кызыл кожуун эмнегелезинин медресказы.

ЧУБАРОВ Борис Георгиевич — республиканың "Фтизиатрия" каттыжышкынын эмчизи.

Өөредилге талазы-биле чеднишкинне база хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг амалдары" хундулуг атты тывыскан.

ЛЕБЕДЕВА Лариса Харитоновна — Кызылдын назы чептезеринин № 40 албан черинин эргелекчизи.

МОНГУШ Кзыл-оол Бозырович — Каа-Хем кожуунун Бояровка ортумак школазынын директору.

САТ Людмила Андреевна — ТР-нин улуг башкызы.

Кедээ ажил-агыны хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш Танды кожуунун кедээ ажил агны эргелениниң начальниги **ХУНДАНОВ Тимофей Антоновичте** "Тыва Республиканың кедээ ажил-агынын алдарлыг амалдары" хундулуг атты тывыскан.

Тудуг талазы-биле ачы-хавыязы дээш Куртудунун даргазынын оралакчызы **ФЕДОТОВ Виталий Петровичте** "Тыва Республиканың алдарлыг амалдары" хундулуг атты тывыскан.

Эрге-чагырганың күүсекчи органнарынга хей чылдарда ажылдаан ачы-хавыязы дээш Кызыл кожуун чагыргазынын херектер эргелекчизи **ОНДАР Тамара Бойкаровна** "Тыва Республиканың алдарлыг амалдары" хундулуг атты тывыскан.

Күш-культураны болгаш спортту сайырадырынга ачы-хавыязы дээш **ШАГДЫР Кароол Донгокович** "Тыва Республиканың Күш-ажылы шылгалал дээш" медалы-биле шанаан (өлген соонда).

Ажил-агынын янзы-буру адырларынга ачы-хавыязы дээш дараазында эштерин **Тыва Республиканың Президентизинин Хундулел бижин-биле шанаан.**

ДЖЕВАЛ Людмила Максимова — "Караа четкес-тириги Кызылга бугурулгэ-эргелел" кызылгалартынның хары салгалыг ниитилелин чингине директору.

КАРА-САЛ Галина Борисовна — Кызыл кожуунун кызылгал хандырылгас бажынынниң дааранкчы-мастери.

НИКИТИНА Ольга Николаевна — Кызылдын амыдырал хандырылгас бажынынниң ажулгал талазы-биле директору.

ХОМУШКУ Ызык Доду-ооловна — Кызылдын чагаажы дылга комбинатынын амалчыны.

УДУМБАРА Марита Тепес-ооловна — Өөредилге яамызынын социал камгала кидизинин кол консультантызы.

МОНГУШ Серада Давоевич — "Тыва" күртеледиоккомпаниянын чоллаачызы.

ДАГБА Бюльк Монгушович — Харылаан болгаш инфрмитиканың "Тывасвязнин форм" күрүнө бугу э-инин автогезиниң чоллаачызы.

БАЯН Ирина Бажиновна — ТР-нин күрүнениң архив албанынын лаборатория э-лекчизи.

БИЧЕ-ОЛ Ирина Николаевна — Тыва-турк лицензия директорунун өөредилге кижииндегел амалдын талазы-биле оралакчызы.

ТАМЕР Кырдыя — Тыва-турк лицензия директору.

ТР-нин Дээди Хуралында

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ ЧУГААЛАЖЫР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чымынын оон бирги сессиязы дүүн эгелээн. Чээрби ажыг айтырыглары чугаалажыры-биле бадылаар. Оларнын аразында ТР-нин Дээди судунун даргазын томуйларынга чөпшээрел бээрзин, ТР-ниң Дээди Хуралының Контроль-санажылга комиссиязынын даргазын сонгуур дугайында "Тыва Республикада кижииниң бүрүн эргелерин дугайында" "ТР-ниң улустун Улуг Хуралынын (сезадынын) дугайында" ТР-ниң хойуулар төлөвилелдери

болгаш өскө-даа айтырыглар кирип турар.

ТР-нин Дээди судунун даргазын томуйларынга база ТР-нин Арбитраж судунун судьяларын томуйларынга чөпшээрел бээрзин дугайында айтырыгларың дараазында сессияга чугаалажыры-биле сонгаарлаткан.

ТР-нин Дээди Хуралының Даргазы Ш В Кара-оол ТР-ниң Дээди Хуралының Контроль-санажылга комиссиязынын даргазын сонгуур дугайында "Тыва Республикада кижииниң бүрүн эргелерин дугайында" "ТР-ниң улустун Улуг Хуралынын (сезадынын) дугайында" ТР-ниң хойуулар төлөвилелдери

Чечемкаа Түлүш-ооловна Сагдыны санадалп кирип турарын чугаалаан. Ол саяналды депутаттар В.С. Орус-оол, А.Н. Куулар деткен. Чажыт бадылашкынның түүнелинде кандидаттура чогуур саны албанынан эртелип барган.

ТР-нин Дээди Хуралынын Даргазы Ш В Кара-оол юбилейлерин демдеглээн депутаттар Ч.Т. Сагдыга Д.Д. Монгушка байырлыг адрестерин чектертени тывыскан. Деметат Ю.В. Кара-оолдун төртүттүгүн хуңу-биле байыр чедирген. Сессия ажилын уламчалап турар.

БИСТИЧ КОРП

"Шын" солунга тардыкчылар дарый негеттинип турар. Өөреникчилерин-лаа хүлээп алыр бис.

ӨРТТЕР УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

ийин. Чүү-даа чүвеге кам хайыра чок, каржи-хажага апарганывис кончуг-ла хоум-данчыг-дыр. Төрээң черивистик аяк-хээли онзагай, өрттүз турбас чурумалдыг бойдузун өрттедил, хуоктап алгаш, чогум каяа-чурте ижилип, амыдырал-чуртаар дээр чон боор бис — деп, хоумузда сеткилин илередип чугаалады.

Чоокук үелерде безин Хемчик арынга 4-5 кезек черге өрттер болуулады. Бөлүк-бөлүк хараганарың бо-ла өрттедилерин чалбырагыла-ды кара-хуок апарган хып турар. Харганнар база-ла үнедиг бойдус ышкажал.

Уш халаптың бирээзи

Харганнар аразында дигир амытаннар бо-ла чурттал кургуулар болгай. Ында курт-кымыска дээш кандызы-лаа бар болду ийин.

Өл-бо черлерге болгулаан өрттеринин хемээлин санап-даа күш четтинмес. Ону гекар-гектары-биле санаар деп. Кайы-даа сумуларның девискээрлеринге өрттер улда-дараа болуулар турар. Эртен чылын Хан-Дээр, Кожээ, Кошлес, Манчүрек, Хөлчүкүтүг, Чечеткиг, Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга, Алды, Устү-Ишкюннер, Хемчик уунуң өрттер мырыңга үзүктелишин чок болгулаан. Чоокта чаа Сүт-Хөлдүн девискээринге болган өрт Шивээ-Бажындан эгелээш, Устү-Дөргүнү өрткеш ол одурту хыпкыш, Кара-Сугну

шээрел чокка арга-ары кирип, тайгаларге үнги кижилерни тилкеш өрт өскүдүкчүлериң илередип туткаш, кеземче херээңге торгалга киирер ужурулг Кыи-би кижи өрт үндүрүптөгө оон чажыраг көрбөзчөлээр димнаачыналар таварыглар бисте кайы хей.

Чоокта чаа Сүт-Хөлге болган өртке Сүт-Хөлдүн, Кызыл-Тайганың (оран-делегиниң) эзелери өрт өскүдүкчүлеринге каргыжын салып, киленеп хордалап, өрт халатка алдыкан хамык ан-мен кара ның чадын төп, уелал чоувуу тал турган ышкаш болчук.

Арай деп өрт өскүдүкчүзү кижи туттурган болза, оон репрессияга таварыштырып, кеземче херээң оттуру чугула. Өрт өскүдүкчүлериң-биле хун бурдуе шыңгы демисел чорудура чүгө арга-арыг ажил-агын амалдарыныңнн хүлээлтевиң херээ эвес, административтик органнарнын, хой-ниитинин, кижи бурузунун херээ болуу дээрзин утуп болбас. Өрт өскүдүкчүзү кижи дээрге-ле, бодунун куруениңге, төрөөң чурттуңга, төрөл чоунуга удуу бүтпес үүлдегил кылап чоруур, угаан-сарыл чок үүлдегилче санаар апарар. Ычанга кара каттыг кижи бурузу авырдыг ава черивистин хайыралдыг бойдузун карак огу деп камгалап, карактап көрөөлдер.

ОНДАР БОРАШ, Сүт-Хөл кожуун.

Контроль-хыналда пунктларында

СӨӨРТҮРҮ СОКСАВААН

Иштики херектер яамызында парлаалга бөлүүнүң дынантканы-биле аларга эртен неделяда республиканың девискээринге элээн каш корум-чурум үрээшкин болган. Хей-нитиге чурумну тудур, ону камгалаар ажылга 2986 милиция амалдары, 250 автотранспорт, 7 аял-албан иди киришкен. Иштики херектер органынын, дежурный кезээңге 415 дынадыг келген, оон бирээзи меге болганы илэрээн.

Республиканың ниитизи-биле 5 өлүрүүшкүн херээ (дөгере-зи ажитынган), 67 бажың-балгат, 24 маа-маган оору илдертинген, 4 автоавария болган Хулиган херекке киришкени дээш 88 кижи административтиг хемчегни оонаган ээирик 660 кижини туткан, 320 кижи эминчин хайгааралы-биле ээириктер сергедир черге протоколду тургускан.

Орукка болган 3 автоаварияга 1 кижи мөчээң, 3 кижи мөчээң, оон ийи ээирик 14 чоллаачи туттурган. Өрт айымы уламчылгадан, 6 өрт халавы демделеттинген.

Май 29, 30 хүнненинде Шивилиге контроль-хыналда пунктунуга "КамАЗ-320" деп

Дувүренчиг медээ

БАЖЫҢ ЧОК АРТКАН

Кызылдын Ровенская кудумчузуңу 14 дугаар чуртталга бажыны май 21-де өрттеген. Оон чылдагыны — эрги электри улазынны каттыжа бергенден болган. Өрттүң ужурунда 10 куртталгы бажынын 45 чуртталгы чуртталар чер чок арткан бис. Бо айымал-халапка таварышканын аразында каш болгаш назы четээр уруглар, кырганнар, инвалидтер бар.

Кызыл хоорай чагыргазы бистерге, өрттөн когаараан-нарга, баштайгы үезинде дузалаан "Кызыл" гостиницазыга доң хук чурттажымы Оор соонда кудумчужу үндүр откапкан. Ам канчаар деп баар, чурттаар чер чок улус хоорай чагыргазынын бажыныга чурттал турдувуз. Чамдактарымыс танышта-рынын төрөдериңин бажына-рында тура када чуртта берген Дыка хойуус чурттаар чер чок кончул бергелде тур бис. Чаш уруглар, кырганнар, инвалидтер-ле кээрденчиг чүве-дир.

Өрт айылында таварышканынарга дүрген дуза чедирерин Чазактан, хоорай чагыргазындан улуу-биле дилеп тур бис.

Өрттеген бажынын чуртталгычы Д. БААЗАН, Д. М. СААЯ, В. Н. АНИСИМОВА, И. С. СЕЛИВАНОВ, М. К. ДОНДАЙ, П. М. ТУКМАНОВА, В. Д. КОНИДАНОВА, Л. Ш. ОНДАР, Н. А. ОЮН, С. А. ДОЖУ.

Эргеленчтис бээрин Эри баарыг овам ышкаш, Бо-ла турган каас-чораш бойдузунга тоалор мен.

Шынал-па, кижи төрээң черинин бойдузунга талаалыай, ам чүге талаалар деп. "Өлден арттар, өрттөн артпас" деп, тыва улустун бо үлегер чагазы үненишин болбайн аан. Өрт айылдыг, кара сагыштыг айымал-халаптын бирээзи дээрзин амыдырал бадыйткап турар. Өрт кижилерге, арга-арыга, ан-менге эм-тан өйт-сигенерге, үне-лүг үнүштерге, дигир амытаннарга болгаш кат-химистерге, черле ыначаш ниитизи-биле курунеге-даа, кижиликтин ал-боттарында-ла санап четпес мөөн каража-когаралды чедирип турар. Төрээң черивистин каас чараш бойдузунга өрттүн чедирип турар хоразы тергини улуг. Кижини өскөн черинин арыг агаарын, артыш-шанак дээр ышак эм үнүштөрүн думчакка кээр чагай чыды, сурин-хады сеткил-сагышты сергедиптер ышкажыгай.

Уран тоолзуг, чараш бойдузуус бүдүн-бүрүн турзун деп бодаар болузувуса, кижи бурузу арга-арыга, улуг-биче хемнегерге, тайга-таңдыларга, чангыс сөс-биле чугаалаарга, черге чораш аштын оваарымчалыг болурун каянда-ла ултайн, хаанынга кертип алыр ужурулг.

Ычанлаа-да бистин аравыста серемчиле чок иницангыс кижилерин хайы-биле болганчок-ла ында-мында

Төөгүнүн балалбас арыннары

Ынды кижилер уттундурбас

Тыванын эртен-дөп, амгы-даа үе-чадаларынын сайырадына боттарынын үлүг-хуузуун кириген база кирип-дөп турар буянынын кижилер хей. Оларның дыка хөйү бистиң аравыста чок. Ынды кижилерни утуптар болзувуса, төөгү-дөп, аныяк салгал-дөп бисти өршэвесе. Бо чижектиг кижилерге тыва улустун тускый хамаарышпас бот-дөгүннаан күрүнези—Тыва Арат Республиканын коску удурткучуларынын бирээзи Иргит Шагдыржап хамааржыр. Бо чылын ооң төрттүнгенинден бээр 100 чыл ою болур.

И. Ч. Шагдыржап 1899 чылдың январь 2-де Эрзин кожуунун Соолчуур деп черге хөй ажи-төддүгү яды арааттын өг-бүлөзунге төрттүнгөн. Ол бичининден эгелеп бай, шыдадыг кижилерниң ажил-агыйын кылчыл, мал-маганын кадаржып чорааш

езинге, дунмаларына дузаалажып, амыдырал-чурталгазын ден-дески эвезин, кадыг-бергезин херек кырында эскерип көрүп билген. Иргит Шагдыржап өөредилге черлеринге өөренип, тускый мергежилди, эртем-билгиниң чедиң албаан-даа бол-

за, боду төрүмелинден дузаалажып, кезээр, кызымаккай болгаш моол дылды, эрги моол бижикти эки билер кылдыр шингээди өөренип алган. Оон салым-чолунга, амыдырал-чурталгазына 1921 чылда Тыва Арат Республиканын тургустунганы улуг салдар-хамаарылгалы болган. Ужук-бижиткиг аныяк Шагдыржап 1921-1923 чылда Эрзин кожуунун арбан даргазына сонгудуп, Тес-Хем кожуунун чагыргазынча бижикчиликке алынды. 1923-24 чылда Тыва Арат Республика-нын Шүүгү яамызынын

бижиткиликке кээп алынды. 1923 чылда Тыванын Араттын Революстугу намынын (ТАРН) кежигунне кириген. Ол үеден эгелээш Иргит Шагдыржап аныяктар шимчээшкиниге идепкейлиг киржиңи, оон баштыңы болу берген.

1925 чылдың декабрда болуп эрктен Тыванын Аныяктарын Революстугу эвилелин тургузарын үндөзлектиг сьездинге Шагдыржап ТАРЭ-нин Топ Комитетинин бирги секретарына сонгуктан. Ол улуг ажилга 1928 чылга чедир ажилдаш, аныяктарын рес-

публиканың ажил-агыйынга, культурулу сайызына киржиринин талазы-биле чугула ажилдаш чоруткан. 1929 чылдын январьда болган ТАРН Топ Комитетинин 2-ги Онзагай пленуму И. Ч. Шагдыржапты ТАРН ТК-нин даргазынын оралакчысына сонгаан. 1929 чылдын ноябрь эгезинде болуп эрктен ТАРН ТК-нин VIII сьездинге И. Ч. Шагдыржап ТАРН Топ Комитетинин Чингине секретарына сонгуктан. Ынчан нам, чазактын удуртулузынга чаа кижилер келген. С. К. Тока Топ Комитетин

ийги секретары болган. И. Ч. Шагдыржап Т.К.нин Чингине секретарына 1929 чылдан 1933 чылга чедир ажилдаш, кадыктын байдалы-биле пенсияга бинген. Ол үелерин иштинде Иргит Чажынович аныяк республиканын экономиктиг, культурулу хөгжүдөзүнге биче эвес үлүг-хуузу кириген И. Ч. Шагдыржап-биле элээн каш чыдарын иштинде кады ажилдап чораан С. К. Тока оон дугайында мынча деп бижип турар: «Шагдыржаптын чүве утказын, оон угаан-сарымалын черле ынчаш ханы деп

чүвезин каш-даа катап кайгап, магадан мей». И. Ч. Шагдыржап ханы салгалыг удуртур ажилдардан аныяк, 1926 чылдан 1930 чылга чедир моол дыл кыргыч үнүп турган «Унен» («Шын») деп солунуун кол редактору деп ар чүктү база эдилеп келген. 1933 чылда Москвага эмнедир биле чөдө береш, ТАР-нын СССР-ге элчин черинин секретарынын үлээлгезин түр күүседип ажилдап. Ынчан ол совет, тыва улустарын кады ажилдажылганын, эп-найралын бижылаларынын болгаш тыва школа-

ларга бодунун националдыктын кырыга өөредилге номери белектер үндүреринин айтырыгы үнүп шиттирлээринге база үлүг-хуузу кириген Тыва Арат Республика-нын мурунга алдар-хавыазы дээр Республика ордени-биле шаңнаткан И. Ч. Шагдыржап хоочураан аарынын чидегенгени-биле 1959 чылда мөчөө.

Монгуш МАНАЙ-ООЛ, Гуманитарлыг шикчилдер институтунун төөгү секторунун башкаркы эртем ажилдакчызы.

САЛЧАК ТОКАНЫН ПОЛИТИКТИГ ПОРТРЕДИ

Каа-Хемнің Сарыг-Сеп суурда С. К. Токага тураскааткан школа музейин ажыдып, хөй чылдарда төөгү башкылаан И. А. Достай бодунуң шилеп алган эртемниң аайы-биле школачыларның төөгү кичээлдеринге ажылаар өөредилге программанын чогадырына киришкен. Кажан программа тургузуп турда, ол Тыва төөгүзүн арттыры-биле С. К.

Токанын политиктиг портредин бижээш, ооң чедер-четпес талазынга үнелелди берип, чөптү сүме кадып, оңу сайгарып, санал-оаналын бээр-биле бүгүдөни кыйгырып, эң хөй бижикчилег «Шынның» номчучуларының кичээлдеринге бараалгаткан. Политиктиг портретти авторнуң дилег-чагазы-биле кады мооң адаанда парладывас.

*** Хундулу «Шын» солунун номчучулары! Тыва төөгүзүн чоруткара, ортумак, дээди өөредилге черлеринде өөренип берген Ону чүгле тывалар эвес, орус дылдыг чон өөренип турар. Башкыларын, ада-иелерин айтып турары-биле алырга, Оюн Курсединин, Иргит Шагдыржаптың, Салчак Токанын политиктиг портреттерин бижип, өөредилге программасынга кириери чугула деп санап турар. Ылаңгы орус чонунуң тыва төөгүзүн согурагалы улуг. Политиктиг портретти бижиринин мурунда 20-ги чүс чылдын эгезинде Россияга тыптып келген политиктиг партиянын шимчээшкинерин удурткучуларын политиктиг портреттерин бижип каанын ханымы-биле өөренип, бижип турган авторлар-биле-даа харылажыр аргалыг болган мен. Ынчанаш Салчак Токанын политиктиг портредин оңу камгалаар сорулгалыг биживедим. Чонун негелдези-биле шын бижип көргүзериң орадалаштың. Политиктиг портрет төөгүге ыялап-ла херек. Мен эвес-даа болза, өске кизи быял бижир ужурулу.

АВТОР.

*** Улуг-даа, бичин-даа чуртту удуртуп, башкарып чораан баштынчының политиктиг портреди чонун ол үе-чаада төөгүзү-биле тудуш холбашкан.

Салчак Токанын политиктиг портреди 1901 чылдан эгелеп хевирлеткен. 1973 чылга четкен.

Салчак Тока 1901 чылда хөй уругларды яды арат Тас-Баштынның эң хеймер огулу болуп төрттүнгөн. Адазын ол көрбөзөн, оон кижизидилге албан. Оон чаш чоралган чылдары Каа-Хемнин каас-чараш бойдус чурумалдыг черлеринин бирээзи—Мерген хеминин уунага тос чадырга, өске тыва уруглар-биле бир дөвө, чединмес, түрген чылдага эрктен. «Бистин авазы угааның, томааның-даа, кылбас ажилы-даа чок киж. Кандыг-даа бергелерден үнер аргаларын тып ал, бистерни холдарыңга көдүрүп ылаш, көрбөзүң көрүп чораш, доруктуруп алган» («Араттын сөзү», арин 9). Тыва чонунуң мындыг чединмес, түрген, эрге чок, карангы, бүдүүлү чурттал чоразанын кол-ла чыдагааны—Маньжур Кыдаттын болгаш тыва феодал дүжүметтеринин ийи дикчир дарлаалынның бүгү Тывага тергиндеп турганында. «Чоотал олурган чединмес оода бо мээң дунмаларыга биче-бачадам берип көрүңер. Хөдчөк аш улус-тур ийин»—деп, Каныг чымчак үн-биле дилеңгеш, чалбарып каар чораш.

Дерзиг хемин аксинче көжер дей берген. —Көрдүңер бе, уругла-

ары! Аас-кежик дилеп, чаа черге, орус чонче бар чыдарывыс бо-дур—деп, чугаалаанмышаан, авазы басып олурган.

Дерзиг-Аксынга орус тараачыннар чурттап турганнар, аңаа беш-алды хире бажыңнар турган. Олар хостуг чер болгаш эки чурттага дилеп, кулактарын, помещиктерин истап сүреринден депип, бистин бо черге көзүп келген улус болган.

Дерзиг-Аксынга көжүп келеш, элээди оол болуп өзе бээрсе, Салчак Токанын авазы Дерзиг-Аксынга чурттап турган орус тараачын Лубошиковтарга ажилдар кылдыр чугаалажып каан «Көрдүң бе, огул! Сен ам бо улуска ажилдаар сен. Эки кичээлгең ажилдаар болдур ийин. Оон башка сени-даа сывырыптар, мөңээ-даа багай болур. Авам мээң бажымын бо-дунче ээй тыртты алгаш чыттап кагды. Оон «эки ажилда» деп база катап чугаалааш, дүргени кончуг кылаштал чоруй бардың. Дерзиг-Аксынга келгеш көрбөзүң көрдүм, билбээңиз билдиз» («Араттын сөзү», арин 57).

Эң мурнай кедээ ажилга—чазын тараа тырынынга аът бажы мунул, сизген кезеринче—хөлпөң сөөртүп, таранын ажаап алыр өйдө—атгагар тергеге сноптар дажып өөрөңгөн. Чүгле күш-ажилга эвес, харын орус чонунун оон-тоглазынга, орустап чугаалаарыга өөрөңгөн алган. «Орус чон мээң амыдыралыма чырамызын берген, оларга өөрени-даа берген мен» («Араттын сөзү», арин 63).

«Салчак Тока топтук, томааның, биче сеткилдик-кылган ажилын экинчизине чедир кылар. күш-ажилга ынак, улуг-биче кижилерни хундулээр, чонунга ынак киж» деп, оон чурттап, ажилдап турганын Лубошиковтар боттарынын бижээш аргаларын кааны Сарыг-Септин № 2 ортумак школазынын музейинде шыгжатын чыдар сактышкынарнында бижээш.

Максим Санниковтарын оолдары-биле таныжып, дүне тараачын бажыңнарнын бирээзинче бүүдү кире бергеш, суугу чанынга стол адаанче кире бергеш, удуп хонар, Колдуунда-ла Максим Санниковтарга хонар турган. Туруп келгеш оолдары-биле кады чөмөнөнип, шаныгы, калачык, хлеб, картошка деп чөмөнөниң чүгле адын билеп алган эвес, харын оон артык, ол чокка чурттап албайтар берген Чунар-бажыңга чунуп, чижик, бабки болгаш хороров чижиктиг өске-даа хөй ооннарга өөренип ал, орус уруглар-биле кады ойнап турар апарган.

Дерзиг-Аксынның орус тараачыныра Салчак Токаны күш-ажылга ынак, эзулууг бижыт тургустуг, бедик культурулу, тура-

соруктуг кизи болуп өздөрүңге улуг дузаны чедирген.

Чолдак Степанга хөлөчкөй бергеш, оон чазыг-холтаан, хөлөчкөйгө каржы донгунун кайгап, чоорту ону көөр хөңү чок болу берген. Саян артындан чедип келгеш, Чолдак Степанга хөлөчкөй берген орус тараачынын аразында делегейде болуп турар политиктиг чаартылгаларын эки билер, ол дугайын хөлөчкөйгө чугаалап берип турган Веделин Сидоров ышкаш хөлөчкөйгө Салчак Токанын политиктиг өздөлгезинге улуг салдарын чедирген. «Хөлөчкөйгө амыдыралын чылдарында мен дыка хөй чүвөлери көрүп, өзүп-даа, дадып-даа келген мен» («Араттын сөзү», арин 107).

Хөлөчкө эштери-биле Чолдак Степанга дөзип чоруткаш, Сергей Хлебниковтун партизан отрядыга кирип алгаш, Каа-Хем кожуунун суурларына кедереп, дерзилерип турган феодал, нояң, дүжүметтерин чыла шарварыга, совет эрге-чагырганын ол суурларынга тургустуурагына идепкейлиг киришкен. Совет эрге-чагыргыга бараан болуру Салчак Токанын энис сорулгалы ол. Ынчалза-даа казакты удуртуунга киржиптер хире эртем-билди чок. Ынчанаш өөренирин орадалашып, Хем-Белдириңче чорупкан.

Хем-Белдириңге келгеш, казак черинге чарылажып, чүвенин ужурун биллип, көрүп ал турган. Угааның, томааның-даа, кылбас ажилы чок, кандыг-даа бергелерден үнер аргаларын тып алгыр авазының кайгамчык мөзү-шаныры ол. Салчак Тока ону дөзөп алган.

1928 чылдын эгезинде Москваже Тывадан сурдуул чорударын Совет Чазак чөпшээр капан. Москвага барып өөренип 10 сургууларын аразынга Салчак Токанын ады база бар болган.

Москвага өөренип турда, 1926 чылда Салчак Токаны болшевиктер партиянын кежигуннеге кандидат кылдыр үлээп алган. Оон эгелээшле коммунист деп атка дыка-ла чоргаралын чораш.

Улуг черге Москвага Угаан кирип алынычор!—деп ылашпышаан, Москвага чедип кээп, өөренип эгелеп бергенер. Марксисчиг-ленинчиг өөредигин ханызы-биле шингээди алдыр дээш, дүн-хүн чок, карак кызыл өөренип-даа турган. Марксизм-ленинизм кизи төрөгетенин чыраткылыг келир үе-коммунизмге чедирип келир кара чаныгы шыгжарып дээрзинге, Салчак Тока кезээ мөңгөде бүүдүрп арткан.

Ол 1929 чылдың июль айда Чөөн чүк улустарын коммунисттик университетин доозулган. Бир дугаар совет өөредилге черин дооскан дээди эртемниң тывалар өскөн

төрөөн Тыванынга ажилдары-биле чедип келген. «Бодунуң сорулгалыга чедер дээр күзөл барда, кандыг-даа моондактар орукту дүй туруп шыда-вас, оңу дээш кызымак-читкен алфавидин хүлээп алган 1930 чылда чогааткан үжүк-бижик национал школа, парладга болгаш культура, уран чүүл сайырадына, кадрлар белектелиңге үндөзүн болган.

1937 чылда А. С. Пушкинниң өлгөнинден бээр 100 чыл болган юбилейин тыва чон калбаа-биле демделгезин. Салчак Токанын удуртулузы-биле А. Чымба, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, А. С. Пушкинниң «Чадаевке», «Сибирже», «Тураскаал» деп шүлдүктөрүн, «Капитан уруу» деп тоожуун болгаш оон тоолдарын тыва дылче очулдурган А. С. Пушкинниң болгаш өске-даа орус чогаалчыларын чогаалдарын тыва дылче очулдурган тыва чечен чогаалдын тыптып сайыраанын үндөзүни салган. Тыва чогаалчыларын чыла бижиринге улуг өөредип болган Чоорту С. Сарыг-оолдун, С. Пюрбюнуң шүлдүктери, В. Көк-оолдун, С. Токанын шилери «Чымыды чогаал» деп номга, О. Саган-оолдун, В. Эренчинин, Л. Чадамба чылаары бижиктинген. Бо чогаалчылар тыва чечен чогаалдын үндөзүчүлери. Салчак Токанын «Херээжин», «Узуң-кара болгаш семискара», «Уур дарганың үш чыл болду», «Төңүр-оол», В. Көк-оолдун «Хайраан бот», «Чутту утпаалыңар», «Чалым хан» деп шилери тыва хөгжүм-ши театрынын сайыраанынын үндөзүни болган.

Салчак Тока чүгле политиктиг ажилдакчы эвес, социалист реализмин чогаалчызы болу артар. Чогаалдарын маалдары—бөдүр чон. Ол чондан кажан-даа хоорулбаан. Чон дугайын сакшы човал, оларнын амыдыралыңче үргүлчү сагыш салып чоразанын оон чогаалдарындан биллип ол болур.

1941 чылдын июнь 20-де Тыва Арат Республиканын Улуг Хуралы ажитыңган Улуг Хуралдын ажилы немец эжелекчилерин СССР-же халлаан-биле дакпырлажы берген. Бүгү-ле аргаларын ажилдап тургаш, немец эжелекчилерге удуз өтөбөсүлүн чөптүг демиселдинге дузаалажырын дугайында декларацияны Салчак Токанын номчуп таныштырганы-биле Улуг Хурал хүлээп алган.

1941 чылдын июнь айнын төнчүзүндө болган ТАРН Топ Комитетинин пленумуна улус ажил-агыйын болгаш партиянын политиктиг органынас-массалыг ажилын дайын байдалында таарыштыр эде тургузарың дугайында шийтир хүлээп алдыңган.

Тыва чонун интернационалчиг, патриотчу

кадрлары белектеттиңген. Эртемденнерин, ылаңгыя докторларын саны чыл келген тудум өзүп турар.

Эң куруг чыткан даглар уну, ховуларга колхоз төптери, фермалар туттуруп, үениң негелдизинге дүүшүр ясыл-сааттардыг школа, клубтардыг, чаа төлөвиле-биле тутунган чуртталга бажыңнардыг, ногаанчыккан, асфальтылаан кудумчулардыг ажилчы суурлар чекел-телип, сайзырап турган.

1961 чылда Тыва автономнуг областы Тыва АССР кылдыр чаарткан. Бо чорук СЭКП-нин удуртулузы-биле ажилдап турган партия обкому Тыва күрүнеин тургузуун чазарткып сайзыраачы улуг кичээлги салдып турган ол.

Салчак Токанын политиктиг ажил-чорудулганында шак мындаг эки талаалар-биле чегелештир алдагалдар база турган айтыр апар. 1931 чылдын февралда ТАРН Топ комитетинин бюроз феодалдарын болгаш дүжүметтерин өнүчү хөргөңизин, мал-маганын хавырарын дугайында доктаалды хүлээп алгаш, хавырган малды яды аратарга үлөп берген. Хүрээнин малын, өнүчү хөргөңизин хавырбаан. Ынчалза-даа партия болгаш казактын чорудуп турганы хүрээ болгаш лама башкыларга удуз агитас-массалыг ажилын түңелдине, чон аразынга хүрээниң, ламаларын ат-алдары, чонга салдары кудулаан. Хүрээниң өнүчү хөргөңизин караган, кадалаган, мал-маганын кадарып турган хуурактар, араттар чүк-буларга тарап чоруткан. Хайгаарал чок арткал малды яды аратарга керээз эузагар кадартып кааш, сөөлүзүрүң оларга берилкен.

Хүрээлери өрттедир, дериг-херекелдерин чок кылдыр деп ТАРН ТК-дан, оон секретариандан дорт айтышкын чок. Ынчалза-даа хүрээлөр үрелип тоңаттыңан, өрттиң хуюкталган. Дериг-херекелдерин утуктал чок кылган. «Хүрээ-хит чон ортузунга улуг салдары болуп артышаан, бистин салган сорулгалытын күүсеттеринге шаптык бээрсе, оларга улус демисежил эгелээ оис» («Араттын сөзү», арин 384).

Амыдырал чүңү көргүскөңиз!

Тыванын чонун шажың-чүдүлгезин катап эгиндеп ал, Кызылда болгаш кожууннарда хүрээ, дуганнарны тудуп эгелээш, Лама-башкылар боттары бунянын ачы-дузанын чонга көргүзе берген. Ынчанаш ТАРН ТК-нын, оон секретарылары Иргит Шагдыржап, Салчак Тока оларнын хүрээ, дуган, лама, ханмарга удуз хүлээп алганы доктаалды шийтири улуг алдагал болган-дыр.

1930-40 чылдарда республиканын Иштики херектер органынын, оон ажилдакчылары меге материалга үндөзүлөп алгаш, кандыг-даа кем-буруу чок хөй санныг партия, күрүне ажилдакчыларын, лама ханмарны болгаш күш-ажылчы араттарын контр деп буруу-даткаш тудуп хоруглааш, ангы-ангы хуусааларга шийдиң, а чамдыктарын дээди ялаал-биле адып олурган Чонун дайын-нарды удуз демисежил, серемчилеңди күштедир деп кыйгы-биле чагындып алгаш, байсаалаг үезинде буруулатканын хоолу-дурдуме көрдүмээш, кижинин хостуг эргезин дора көргөн шаажылаадыг аргаметодту ажилдап турган Тыва Арат Республика турда, СССР-нин Тывада элчин черинин ажилдакчылары, чөвүдекчилери Тыва ССР-ге каттышкан соонда, НКВД-нин ажилдакчылары репрессияны чорударыга киржиңи, удурутуп турган Тывага социалисттик нийтилеңди тудуп тургузарын, социалисттик чурталгаларын чорударын база-ла СЭКП-нин удуртулузы-биле чорудуп турган Чүгле Тыва эвес, чөөн Европанын улус демократтыг чурттары база-ла СССР-нин дуржулазын амыдыралга боттандырып, ажилдап тургаш, частыргалары кылган.

И. В. Сталинниң өлгөнүн соонда СЭКП-нин XX сьезинде кижиге чүдүр чорукту буруу шапкан. Сьезинин ажилы доостуру билек политиктиг буруулатканынын шийткен херектерин катап хынал, буруу чоктарын агартып, оларнын аргы адын катап тургускан. Ол ажил ам-даа үргүлчүлөп турар. Кижиге чүдүр чоруктан чалгыс Тывага, база чедип кээп турганы база чажыт эвес.

Ленинниң номналыгы Хүн-дөп ашпас, дүндө дүһпес—

—деп бодал Салчак Токанын үзөл-бодалыга, сакшы-сеткилинге балаалбас сорбу болуп сине берген. Салчак Тока партиянын XIX, XX, XXI, XXII, XXIII сьездилеринин делегаты, СССР-нин болгаш Тыва АССР-нин Дээди Советинин депутатады чораш Улуг Ленин. Совет казак, Коммунисттик партия, улуг орус улус деп сөстөр оон угаан-бөдөлиндан кажан даа чарылбас, балаалбас кылдыр доңашканы-биле С. К. Тока чырык өртем-чөйдөн чарып чоруткан. Частыргалар, алдагалдар турза-даа, Салчак Токанын Тыванын удуртуп ажилдап турган чылда Тывада бистин республикавыс үжүк-бижик чок, карангы, бүүдүүлүг чоруктан уштуруп, бодунун бурунгаар сайырадыга көстүп көрбөзүң чедип кинериниң чедиң алтын чөптү-биле үнелээр апар.

Иргит ДОСТАЙ, Россия Федерациязынын школазын оодоры башкызы.

ДАГ ДЕГ АК...

Валерий ШАРАВИИ

САЛЫМ-ЧОЛДУН ШОРААННАРЫ

Романдан үзүндү

(Экинчи бөлүмү "Шыңдо")

Албалалдын күш-ажалынын бойдузундан буюжуудыг

— Оожум-оожум — дээш Бачылай сымланган: — Мен хоелечик.

Дээргү чүү дээр, мен оңу кылар-ла. Мен дээр. Доран тудар. Доран боо салыр. куш багай болур.

Чангыс кижи чүү күш чок.

— Бир кижи-биле каттыжып алгаш, чоруптулар.

— Ким? Сен бе?

— Чок. Даштын Мерген бар. Мени база ап алынар.

— Хоржок — дээш — Сени ким деп адаар? — деп айттырган.

— Мени бе? Мени Соорумка дээр.

— Мен Василь.

— Бачылай эвес бе?

— Тывалар ичма дээр.

— Мен база Бачылай дээр мен, ол эптир-дир.

— Хамаан. Мен хоелечик. Орус. тыва кожай ажаллаар.

— Дезиспиче каяа баар сен, Бачылай?

— Мен билди чок. Кайда-даа баар. Тайга-таксила хамаан. Дурган салыр. Чанчын тудар, боо салыр.

Күш баган болур.

Соорумка Бачылайны иштинде аажок кээргеп олурган. Хөөкүтү, бистер шыкша ядчы-сандар кижи-дир.

Байлар холу көрүп чорур, кээргенч амьтан-дир.

Болуңу бажын боу билбес. Арны чазык, кара чымчак, сазгык ак, баары эрип, Орустарда бо дег бачылайлар хой ирги бе?

— Сен дег ядым, сен дег ак сеткилдик кижилер орустарда хой бе, акый?

— Хей, күш хой. Мен олар-биле күш хой чугаа салган. Эки болур деп чугаалаан.

— Чүү эки болур дээшил, акый?

— Шупту эки болур. Эки чурттаар. Эки ажаллаар. Ам хей чугаалаар чок.

— Чүге?

— Чүге, аймыл бар.

— Кандыг аймыл барыл? — дээш, Соорумка Бачылайге улам чоокчулдуу союп, салдыкпайнрган.

Бо кыска оюн хөй чүге чугаалаар болза, айылдыг боор. Ол чугаа чанчынны кулактага чед берзе, караан дырбаш-даа кылбайн мени боолан каар. Мен дег хоелечиктерни та жежини ажит кириген. Байлар биле ядылар эрге-чагырга хунаажып тутчул турда, оң черле ичинде да болур ужурул. Анаа-ла кайын тоял чорур деп баштай.

Бичин-ле арга тыты берзе, эрге-чагырга дээш сирбектин-ле эгелээр чүге. Дыка-ла туруп түнүрэн хевирлиг. Оң караактарын хавыктары карташкартагы — саргыяк-ла. Арта-ла кара-чок. Арнын дук дуй ап келген. Чүгө думчу шийтеил үн берген. Арга ичинде мях үнмээ тас тейжилештер тургулар боор, ол-даа шыкша. Салы шокор, саргы, кара, өлө. Харыкыташ үндүр, кыр тынар, думчуундан узуңузу кара дуктер үндүр, кыр халып чыткан. "Мындыг худуп чагай амытан кижини сегирил алыр болза, оң холундан кым буюн үнөр боор. Дүрген-не дезиспич. Мерген кайда иргя?"

Бачылай кирип келдирге, Соорумка аажок амьраан.

— Чүге үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

— Чүгө үр болдуң, акый?

— Оожум Чанчин отут кээр. Ол ашчык. Хоррадар доктар чок.

Соорумка сымланган: — Аа, акый, Бачылай. Мындыг ак сеткилдик, чазык чагай кижи, бо тоянчаларын чүге эдерип чорур сийер?

Бачылайнын хары дорден четкекел. Улуз, шыракталган улуздуз кылдыр көстүр. Мактаарга аажок эпокосунар. Карааны саргы кирбиктери долгандыр кыза бээр. Бажынын ак-сарыг дуктерин сонгаар чыбыртыр дыраш, кем чок хүлүмзүрүр. Бичалза-даа ховар худулауруп, каттырып чорраан. Чүге диче, хоелечик кижини үргүлү хоректеп, кончуур, ховар мактаар.

Чоокта чаа теледиданчы-дылгалаан Бора-Тайга суурга анык оол чангыс дүңө үш кижини амьзын үкеш, ийи кижини аар кемдеткеш, дээш бар чорда, сондан сүрүкчүлөр чоокшудуп кээрге, бодуну амы-тындыга четкен дээр дугайында мездээ дылдадым.

Оон удур мурунда "Тыванын аныктарын" номчуу бээримге, Бора-Тайга школанын доо-зукчуу, делегей чергелиг спорт мастери, Россиянын шийнедек командалынын капитаны, бистин өөреникчилерин огу Хоавалыг Шораанна-биле интервью бар болду. Ону номчудум. Чангыс кезеж ужу-утказы бот-бодунга дүүшпес конгус ийи аңгы амьдаралдын бо таварыгалары мээң сагыш-сеткилинни доолдуруп, хонун боландырып, бо чүүдү бижиринче албаалты. Ол суурга эртен кели, амы-сыралын эргилдир сактып, төрөлени бергенин эвден-ээлдек, ажилтыр, амьдаралчы чонун боан, узубайн хондум.

Бора-Тайга суурга 1964 чылда ажалды чедер берилсис. Мен төөгү, тыва дил, өөм ээзи Борбак Ооржак (ол ам бистин арвыста чок) күш-культура бакшылар бардым. Сөөлүрде ол башкы институтун бот-өөрөдиге-биле дооскаш, биология башкылар турду.

Шорааннин ачаы Алексей Хоавалыг Бора-Тайга школанын активни, уран-талантыгы өөреникчилерини бирээзи кижини. Ол чурукка тыртырар, боду чуруур, шүлдү-даа чогаалдыр, ол шүлдүктерин концерттерге номчуур турган. Ол үдөш школага туризм болгаш чурт-шинчилел бөлүмү ажалды турган. Ону Борбак Ооржак удуртуп турган. А Алексей Хоавалыг бөлүмүнүн эң активни киржикчиси чүве. Ол турисни аян-чоруктарнын схемаларынын башкызын удурутулгасы-биле кончуг чараш кылдыр чурп турганын ам тода сактып олур мен. Белгүм көсүк ажалдыг турган. Өөрөдиге чыдын эгизинде-ле I-ден II класстарга тускай туризмин даалга берип каар, ол даалга эзугар өөреникчилер чыл дургузунда яны-бүрү чогаалдыкчы ажалдарын кылып, кылган ажал-инжин альбомнарга чырыдып көргүзүр турган.

Май эгизинде-ле I-2 хунуну аян-чоруктары I-ден II класстарга эгелээр. Ол походит улуг класстарга IV хонук чедер бээр чүве. Аян-чоруктар базам-ла класс бүрүзүгө тускай даалгалыг, ол даалгаларнын күүселдизини демделелдер дептеринге бижир болгаш

Тыван, көргөн чүүлдери тускай альбомнар кылдыр. Походтар доозулган соонда, школанын ниити следу болур. Ол след чүгө школага эвес, буюн суурга улуг байырдал Школанын Ак кемче таласында улуг ортудук Чанчин өөреникчилер, суурну аныктары во-лебол, баскетбол, лапту ойнаар, мырина динмиттиг турду ийни Волебол, баскетбол ийи шолура: бирээзи школанын керим иштинге, ийинги-зи—клуб чоогунга. Орта чүгө аныктар эвес, суурну чонун кырган бар безин кээп, оюну магадап көрүп олургулаар чүве.

Корум-чурмуни баксырап, аныктарын арагадарыже хандыкши бергеннин бир чылдаази бо суурда спорттук өмүл батканы болуп турар боор деп болаар мен. Сөөлү үдө ол суурга чедер бээрвиске, волейбол, баскетбол шөлдери "бүткүлөп" калгылаанын караам-биле көрдүм. Ол дугайын суурну чочууннари-даа хонуду чагаалаарлар чоржук.

База бир чылдаази—хөй-ниити ажалынын суурда соксааны. Бис орта чурттап, ажалда туру-вуста суурну агиткватирларга хуваагаш, оларнын аразына өөрөдиге, кижизидилге, корум-чурум, уран чүүл таласы-биле чараш чарлап каар турган. Ажалдын канчаар чоруп турарын хөй-ниити органиациялары (хөргө жөнөр човуледи, ш-хуу сууду, улусчу дружина, комсомол, партия) хынап, арга-сумени берип, элпичазан бээр. Суурга кезежге өөрөдигелер докталмаал болур. Хостуг улелерде агиткватирларга уран чүүлге белеткек чачыл аларган турду. Белеткеп алган концерттерин гра-фик эзугар клубка бер-гүзүр. Тилкени агиткватираны жори тодардыр, оон концерти район көрүлдезине киржир. Кай агиткватирда байдал экил, кайда баксырап турарыл, тускай комиссия көрүп, демделеп, хөй-ниити органиациялары сайгырып турар. Боттарынын агиткватирларын ат-аллары дээш бичилер-даа, кырганнар-даа кызып, шыдаар чүүдүн кылдып турган. Ону суурну чону билер, утпаан.

Чүге бо чүүдү бижир бодап тытып келелиг? Чүге дээрге хой чылдарда ажалдап, чурттап, ара-чорун төрөлденип, черчурусуна бергеним бо суурда болуп турар олуркуч чоруктар, корум-чурум, илангыя сөөлү 6 кижини амы-тынн үкеш, ийи кижини бертик-ме-леч арттырып каан болушкун. Моон сонгаар мындай байдал болбас деп чугаалаары берге-дир. Мындай байдалдар-биле элтиген, чүү-ле болур ирги деп манап олурар бе? Бора-Тайга суму чагыр-

газынын коллективи, шко-лада турисчи маршруттар бар-дир. Ону чүгө суурга ажыктыг кылдыр ажыгал болбас деп. Аал-чылар бажынчыгажи, чөм-нениге чери-даа болгай-ла. Суурну аныктарына аян-чоруктары-даа хире-ша-биле белеткеп, организаптап болгай. Чоорту соунурагал өскөсөри хаара туруп, массалыг апар чадавас. Чүгө суурга бөлүмнерни, бичин буюрдуулерини ажыдып болбас деп. Чижээ: алгы-кеш эттээр, тон-хеп даараар, дук дыдар, чүн эээр, аргыр, чазангыр, узаныр... Спортчу секция-ларын суурну аныктары-биле күш-культура башкылары, инда спортка аныктар чүгө чорудуп болбас деп.

Шөвер кижилер суурда хөй шыкыгай. Оон бээр 20 чыл эртен, ынчангы кижилер улгадып назы дө-гезин, ынчалза-даа оларнын салгалы угаанын, чогаад-дыкты, ажылгыр-шич-ченгир төлөптиг оолдар, кыстар суурда бар дээр-зине чигизимес мен. Оларни дегирин, оларга ду-залажыр, оларны органи-заптап ажил-хөрекке че-дүрүр хөрек. Суурну аны-ктарын оларга кожуп, өө-редир, соунугадыр болза, черле бир түнөлү үнер деп болаар мен. Эгелечин ажил-хөрек бүтпейн бара-уңдар, ара каап болбас, чылда болбайн барганын, чылдагаанын тодардыр, сайгарар, төнчүзүңге че-дер. Хөй чугаа, чараш сө-стер, хоозун азаашкыннар-биле үе эрттирер, шөйген хөргө чок, кылып шөнээр, хол-биле турду.

Бо чылын Бора-Тайга школазы 60 харлаар. Ол төгүлүг болушкун. Ол чүгө школа коллективни байырлады эвес, буюн суурну, Тыванын өскө булуңарында анаа ажалдап турган башкы-ларнын, ону дооскаш, чер болганда ажалдап, чур-тап чорурларын байыр-ла деп билер алаар.

Ычангаш бо байырла-ды төлөптиг уткуур дээш анаа хамаарылганы кижини бурузу буттарынын күш-ажалыч улуз-хуузу Бора-Тайга суурга, школага че-дирер алаар. "Далайга дамды дуза" дээр болгай.

Бора-Тайга үлөгерлиг суур болуң, анаа бай-шалай амыдарал дегеле-реп доктазын, мал-маган чүзүн-чүзүну-биле улум озуп мандызын, тараа-бы-даа аммаар сымас элек болуң, ажи-тод, аныктар эптингайларды эдержип демнекип чур-тап чорун, ара-чон бүгө-ле буюн-кежиктиг-ле бо-луң деп күзөл-биле бо чүүдү доостум.

Дудаа ООРЖАК,
күш-ажалдын чоочуну,
улус өөрөдигезинин тергинни.

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

КОМИССИЯ АЖЫЛДААН

ТР-нин Долгандыр ху-рээлде камгалаар талазы-биле курене комитетинге Улуз-Хем кожуунун "Эй-лик-Хем" совхозун чурт-такчыларынды "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-нин адычылары ал-

ЭМЧИВИСТИ БИСКЕ АРТТЫРЗЫН

Мугур-Аксы суурну бө-лүк иелеринин эгелээш-кини-биле май 19-та ко-жуун чыгарганын ху-раалар алып суурну чурт-такчылары доолур олурдук. Хуралдын хун айтырымы — кожуун э-м-челезинин кезер эмчи-зинин дугайында болган.

Бо айтырыгын тургу-туруп келгеннин чылда-ганы — оң дык хонун болуп турарында 1997 чылда бистин кожуунче Кадик камгалал, эң бол-гаш техниктиг хандырыл-га яамызынын даалгасы-биле анык кезер эмчи ВТ. Ооржак ийи ай ажыг үдө ажалдаш барган. Бо эмчинин ажалдап турган үезинде-даа, чоруп барган соонда-даа ко-жуунуң чурттакчыларында эмчиге хамаарыштыр ажалдыг бердинге, биче сеткилдиг, аарыг кан-дыг-даа назалыг кижилер-биле чугаалажып билер, бөдүк мергежилдин, бо-дундан болгаш кады ажалдып турар ажалдак-чыларынды негелдедик, озуп орап ховар спешиа-лист деп үнескен алган.

В. Ооржак кожуунуң чурттакчыларын дилээ-биле база бодунуң изик күзүлү-биле 1997 чылда ажалдап турган үезинде

экспертизаынын талазы-биле килдисти начальни-ги Е.Д. Кошкарлова, эко-логия хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сай-гутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ниң чингине директору-ну оралакчызы А.Ч. Рокалованың киржилгези-биле хыналданын талазы-биле килдисти ажалдакчызы Е.Д. Сайгутина баштаан тускай комиссияны элтиг-Хемче чоруткан. Олар "Тыва ал-дын" күрүнө буюрүлгези-

ЧОННУН ДИЛЭЭ

Кезер эмчиси Бай-Тайга кожуунче көжер. Тээли суурга ажалдаар деп чү-дээ, эттиннеэн, оон кезер эмчи В. Ооржакка 3 каттап шарттырган соон-да эттине берген. Иакин Сендал, Алым Налантенин: — Бис бо эмчиге э-м-челдегип сегип турар бис. Хоочураан аарыктарлыг бис. Чон-биле чугаа соот-тук, эвден-ээлдек эмчи. Дежурный-шалкындын аңгыда, дүңелдер аарыг улуустарын чангына каш-даа хонар эмчи чоруду. Ычангаш улуу-биле өө-рүп четтиргенисти иле-редип тур бис.

Донгак Байлак: — Ке-зинишкни кылганда мога-рышак билбес, дэны ат-сы турултар эмчи болду, көргөн мен. Бо эмчинин дузазы-биле хөй ажи-тол-дур думнам динир арктан Ычангаш бо эмчиге че-рге чедир могеер мен.

Любовь Пасык-оол: — Монгун-Тайга кожуунуң чонун Кадик камгалал я-мызы хөрекке албайн ту-рар-дыр. Ырак-узак чер-ге харын-даа шыраак спе-циалистерни дериг-хө-рек-сөлдери-биле хандырар тургаш, бодунуң чурту-нуң тыртыр турар-дыр. Мында чурттакчыларын амыды-рап-чурттагалыгн тоом-чага албайн турары ил-

БИСИЧ КОРР.

ден, Харын-даа бүгү тала-дыг дегирин Кадик камгалал яамызында дил-ээр мен.

Ычангаш бо хуралдык негелдези мындай: кидир-берт, ырак-узак, кызыгаар черге анык, бөдүк мер-гежилдиг эмчилер-биле, дериг-хөрекселдер-биле хандырып дегирин Кадик камгалал, эң бол-гаш техниктиг хандырыл-га яамызында дилээр. Төлөөлекчилерин ко-жуун хуралы кожуун э-м-челезиниң улуг эмчизи М.Ондарга ТР-нин Президентиңге болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының Дарганына эмнедеге чаа деритинген машина-би-ле дузалажырын дилээн бижиктерин кириген. Моон мурунда шыкша хунуңуң ужуп турар са-молеттарын чок. Берге аарыг улусту дериттин-мээни машинада надыс-кал дегирин чорда, орукка кандыг-даа таварылга туруп болгай. Ычангаш бистин республикада удуртукчу даргаларыс-ка чонун дилээн хандыр-ар боор дээрзине улу-биле идегээр-дир бис.

Мерген-оол ДОНГАК,
Төлөөлекчилерин
кожуун хуралынын
секретары.

ден, Харын-даа бүгү тала-дыг дегирин Кадик камгалал яамызында дил-ээр мен.

Ычангаш бо хуралдык негелдези мындай: кидир-берт, ырак-узак, кызыгаар черге анык, бөдүк мер-гежилдиг эмчилер-биле, дериг-хөрекселдер-биле ханд

